

К. М. КОЛЕСНИКОВ

УДК 94(477):351.713

AMJ A-EJF 2-3/2012 J01 AJ QDRI EE JE01 AE

МИТНІ ВІДНОСИНИ В ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Я РИМСЬКОЇ ДОБИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ

Дана праця присвячена викладу основних теоретичних і методологічних підходів до аналізу наукових інтерпретацій питань, пов'язаних з митними відносинами на півночі римського Причорномор'я. В статті автор демонструє теоретичне підґрунтя свого підходу до джерельного та історіографічного матеріалу. Також у статті розкритий методологічний інструментарій та творча лабораторія дослідження.

Данная работа посвящена изложению основных теоретических и методологических подходов к анализу научных интерпретаций вопросов, связанных с таможенными отношениями на севере римского Причерноморья. В статье автор демонстрирует теоретическую базу своего подхода к источниковедческому и историографическому материалу. Также в статье раскрыт методологический инструментарий и творческая лаборатория исследования.

This work is devoted to presenting the basic theoretical and methodological approaches to analysis of scientific interpretations relating to customs relations on the northern Black Sea in Roman period. The author demonstrates a theoretical basis for its approach to source study and historiographic material. Also, the article discloses the methodological tools and a creative laboratory of researching.

Ключові слова: теоретико-методологічне підґрунтя, інтерпретаційна схема, ідеально-типова модель, історико-антропологічний поворот, лінгвістичний поворот, постмодерн.

Ключевые слова: теоретико-методологическая база, интерпретационная схема, идеально-типичная модель, историко-антропологический поворот, лингвистический поворот, постмодерн.

Key words: theoretical and methodological base, interpretational scheme, ideal type models, historical and anthropological turn, language (linguistic) turn, postmodern.

Уже не один рік предметом наукової зацікавленості багатьох вітчизняних й іноземних фахівців є митні (ширше – митно-податкові) відносини в Україні та світі. Особливий інтерес викликають митні відносини в Північному Причорномор'ї доби римського домінування (I ст. до н. е. – VI ст. н. е.). Сучасне антикознавство отримало у спадок від цієї епохи чималу джерельну базу. Втім, її своєрідною рисою є фрагментарність і мозаїчність, що подекуди

стимулює появу на сторінках ґрунтовних наукових праць досить ризикованих і суперечливих інтерпретацій. Дослідження останніх спроможне наочно продемонструвати цілу низку особливостей наукової творчості як такої. Таким чином, у цій праці викладені основні характерні риси теоретичної бази та методологічного інструментарію, що взяті були мною на озброєння в дослідженні історіографічних і

джерелознавчих аспектів історії митно-податкових відносин у Північному Причорномор'ї римської доби.

У дослідженнях інтерпретаційного потенціалу вітчизняного антикознавства, на мою думку, варто базуватися як на класичних методологічних принципах об'єктивності, історизму і системності, загально- і спеціальнонаукових методах і методиках, так і на посткласичних підходах – постмодерністській методологічній парадигмі, саморефлексіях “нової інтелектуальної історії”. Перш за все слід наголосити, що на використанні методів конкретно-історичних та історіографічних досліджень із арсеналу загально- та спеціально-наукових методів: хронологічного, логіко-тематичного, періодизації, діахронного та синхронного, системно-структурного, історико-порівняльного, методу побудови історичних паралелей, аналізу науково-термінологічного дослідницького апарату тощо.

Аналіз матеріалу, синтезування отриманого знання та демонстрація результатів дослідження може здійснюватися за допомогою хронологічного та логіко-тематичного методів, що є в певному сенсі аналогами історичного та логічного методів у філософії. Історія митно-податкових відносин та розгляд підходів до їх інтерпретації можуть подаватися, наприклад, за хронологічною послідовністю та відповідно до тематичної приналежності матеріалу в його причинно-наслідковому логічному зв'язку. Скажімо, після розгляду проксенічної діяльності всіх полісів північного Понту кожна окрема група дослідницьких тем може бути присвячена аналізу певного джерельного комплексу з митно-податкової історії Херсонеса, Тіри, Боспору.

Діахронний метод може бути використаний у дослідженні еволюції митно-податкової організації на різних фазах розвитку Ольвії, Херсонесу, Тіри, Боспору, а синхронний – в ході вивчення кожної з цих фаз у порівнянні з відповідною сучасною їй

фазою в сусідніх північнопричорноморських державах.

За допомогою системно-структурного метода варто підходити до розкриття сукупності різномірних політико-правових, соціально-економічних, торговельно-обмінних, міжнародно-правових та особливо митно-податкових практик, складних конструктивних особливостей організаційної будови їх систем і підсистем. Цей метод забезпечив можливість визначити місце митно-податкових установ у політико-організаційній структурі північнопонтійських держав, їх внутрішню та зовнішньополітичне значення.

Щоб виявити історичну своєрідність, специфіку власне римської доби в досліджуваних феноменах митно-податкових відносин, необхідно застосувати мінімум порівняльно-історичного аналізу. Найбільш доцільним у цьому плані мені уявляється співставлення традицій доби римського домінування зі специфікою попередньої, “грецької”, доби, оскільки, по-перше, еволюційна, культурно-історична і типологічна близькість двох античних епох робить особливо показовими відмінності, що є між ними, інколи дуже контрастні; по-друге, порівняння і аналогії між фактами античної і більш пізніх чи типологічно інших цивілізацій, хоча і можуть бути дуже цікавими самі по собі, далеко не завжди виправдані і коректні з методологічної точки зору (і припустимі переважно під час порівняння Римської імперії і пізньоантичного Херсонесу з Візантійською імперією і ранньосередньовічним Херсоном); по-третє, проведення розгорнутого і кваліфікованого порівняльно-історичного аналізу вимагало б додаткових спеціальних пошуків, що виходять далеко за межі окреслених нами історіографічно-інтерпретаційних завдань, та й навряд чи вони були б до кінця вірогідними з огляду на інформативний дефіцит джерельної бази. Дещо відрізнятиметься застосування історико-порівняльного методу під час роботи з історіографічними джерелами, адже

він дозволить за різними ознаками зіставляти інтерпретаційні моделі, методологічний інструментарій, понятійний апарат та джерелознавчий арсенал сучасних істориків.

Повнішому й адекватнішому застосуванню історико-порівняльного аналізу сприяє метод побудови історичних паралелей, суть якого полягає в створенні на основі наявних джерел варіативної чи імовірнісної моделі історичного розвитку. Така абстрактна модель дозволяє об'ємно і чітко уявити загальні обриси й окремі риси історичної ситуації, організаційної структури, економічного чи політичного інституту тощо.

Важливу роль у дослідженні інтерпретаційних схем сучасної історіографії відіграє аналіз науково-термінологічного апарату істориків римського Понту. З одного боку, в історичних дослідженнях активно використовується наукова лексика нового і новітнього часу – класична позитивістська наукова термінологія, поняття марксистського термінологічного ряду, найсучасніші наукові категорії, що, між іншим, відразу вказує на теоретико-методологічну парадигму, властиву тому чи тому дослідникові. З другого боку, в історичних творах широко застосовуються стародавні латинські та давньогрецькі за походженням терміни (демократія, автономія, елевтерія, політія, метрополія, фіск, імунітет, ателія тощо), які або зовсім не властиві сучасним мовним практикам, або зрозумілі виключно в перекладах, або використовуються в сучасних європейських мовах із відмінним від давнини значенням. Аналіз науково-термінологічного апарату передбачає вивчення контекстів застосування термінів, їх етимологічного походження та реального змістовного наповнення в історичних джерелах, стародавніх пам'яток та в працях теперішніх фахівців, особливо, коли йдеться про застосування античних за походженням понять, властивих сучасним мовним дискурсам.

У ході роботи з офіційними нормативно-правовими актами і договорами античних громад північного Понту і Римської імперії не можливо було обійтися без порівняльно-юридичного та юридично-догматичного аналізу, а також без низки методик історико-правової і державознавчої компаративістики.

Під час аналізу епіграфічних джерел переважно документального характеру велику роль відіграє метод дипломатичного аналізу. Він полягає у виділенні структурно-логічних частин у нормативно-правових актах (псефісмах, офіційному листуванні, імператорських і легатських едиктах тощо) або в змісті інших лапідарних написів – вотивних присвят, громадських, будівельних написів, епітафій тощо. Структурно-логічні частини давньогрецьких і латинських актових джерел – початковий протокол, основний протокол з мотивувальною і резолютивною частинами, прикінцевий протокол та їх дрібніші структурні елементами – повинні бути ретельно проаналізовані, а отримана інформація синтезована задля отримання нової інформації, яка далеко не завжди відкрита при первинному поверховому читанні документу. Розгляд описових фрагментів офіційних актів, що переважно склали мотивувальну частину основного протоколу псефісми, спрощується завдяки застосуванню контент-аналітичних методик. У дослідженні вказаного предмету великого значення набуватимуть герменевтичні підходи в застосуванні як до нарративних, так і до актових джерел (наприклад, герменевтичному тлумаченню можуть бути піддані мотивувальні частини проксенічних актів), а також до історіографічної традиції (наприклад, тлумачення нерідко прихованого змісту певних історично-інтерпретаційних схем).

Під час формулювання висновків щодо характеру, специфіки, закономірностей функціонування митно-податкової інфраструктури та митно-податкових відносин й діяльності античних держав Північного Причорномор'я можуть

використовуватися веберівські в своїй основі підходи до побудови ідеально-типових моделей. Запропонована в моїх працях [10, 10–38; 11, 3–10; 12, 47–51] описово-аналітична модель митної системи, що сформувалася і функціонувала в римському Понті, являє собою саме ідеально-типову конструкцію. Причому конструювання та наукова легітимація цієї моделі нічим не відрізняється від ствердження подібних конструктивів у моїх колег – відомих істориків, ідеї яких аналізуються в аспекті історіографічної традиції.

Особливого підходу вимагали праці колег-істориків, які, з метою глибшого розуміння історії античного Понту, на мою думку, буде доцільним виділити в окрему, своєрідну групу джерел – історіографічні джерела та історіографічну традицію. Це – специфічний різновид джерел інформації з історії римського Понту, так би мовити, пропущений через професійну свідомість авторів історичних досліджень, обґрунтований авторською методологією, збудований на базі певних теоретичних упереджень (принципів), оформлений за всіма демонстраційними правилами, насичений відповідними інтерпретаціями, описаннями й тлумаченнями історичних джерел різних видів, а також збагачений авторськими уподобаннями і переконаннями, властивими конкретному індивіду та його епосі. Неможливо увявити роботу з конкретними історіографічними джерелами (історичними творами), відстеження історіографічних ситуацій й етапів, аналіз історіографічної традиції без застосування методів літературної критики, контент-аналізу та мистецтва герменевтики. Вивченню цього різновиду джерел сприятимуть методи структурно-логічного дипломатичного аналізу, методи внутрішньої (інтерналістської) та зовнішньої (екстерналістської) критики (наприклад, вивчення композиції, понятійно-категоріального апарату історичного твору та аналіз сучасної авторів соціально-політичної обстановки, пануючих у

суспільстві настроїв, державної ідеології тощо).

У роботі були використані положення історико-антропологічного підходу до пізнання минулого, відомого ще як “нова історична наука” (*l’histoire nouvelle*), яка була створена засновниками “Анналів” М. Блоком і Л. Февром, у її прикладенні до історіографічних джерел. Можна сказати, що історична антропология претендує сьогодні на вивчення практично всіх сфер історичної реальності в їх системно-структурній цілісності і соціокультурній єдності, але перш за все в процесі людських уявлень про цю реальність. В умовах різноманітності та зростаючої дивергенції дослідницьких підходів ці напрямки об’єднані певним спільним дискурсом і, головне, прискіпливою увагою до того, “що мовчазливо визнається даною культурою” (У. Раульф) [5, 39], – до імпліцитних установок свідомості і поведінки, а також до конкретного буття людини в рамках малих співтовариств і в потоці повсякденності.

Принциповою посилкою історико-антропологічного підходу є визнання того, що в будь-яку історичну епоху суспільна поведінка людей (у нашому випадку професійна наукова творчість істориків) детермінована не тільки і навіть не стільки зовнішніми обставинами (економічними і політичними структурами, класовим відносинами тощо), результатами накопичених і синтезованих джерельних даних, скільки тією картиною світу, яка утвердилася в їх свідомості [3, 52; 2, 30–31]; що дуже часто спонукальні мотиви до дії чи творчості з її конкретними результатами виявляються похідними від тих ідеальних моделей, які закладені в свідомості людини релігією, культурою, вихованням, традиціями [2, 32]. Інакше кажучи, на перший план висуваються дослідження конкретно-історичних культурних механізмів соціальної дії в різних областях людського буття, непорушний зв’язок “світа смислів” із колективними й індивідуальними поведінковими практиками. При цьому як

першочергова потреба сучасного етапу розвитку “нової історичної науки” виступає інтеграція антропологічного підходу і соціальної історії, що збагачується додатково оригінальністю в ході вивченні історіографічної традиції.

Осмилення загальних передумов, характеру і перспектив антропологічного повороту в історичній науці, що розпочався в середині ХХ ст., дозволяє стверджувати, що він став закономірним етапом, обумовленим як спонтанною еволюцією і внутрішньою логікою розвитку самого історичного пізнання, так і загальною епістемологічною ситуацією в гуманітарних науках [1, 56–62]. Поворот цей безпосередньо пов’язаний також і з соціокультурним контекстом постіндустріальної епохи, і з тією, за виразом Г. С. Кнабе, філософсько-гносеологічною контрверзою, яка визначає в останні десятиліття практику і теоретичну атмосферу історичних досліджень [7, 247–255; 8, 67 сл.]. Суть цієї контрверзи, що створює корінну пізнавальну апорію, Г. С. Кнабе вбачає в несумісності непорушних вимог будь-якої науки (включаючи установку на виявлення істини, що логічно доказується, раціональність аналізу, необхідність абстрагування заради виділення закономірностей, верифікованість висновків) з вимогами, що так само незаперечно виникають із сучасного руху до цілісного пізнання історичного “життя як воно є”, яке являє собою розімкнену систему і чинить спротив схемам і жорсткому конструюванню. З цією апорією в своїй практиці так чи інакше стикається будь-який серйозний дослідник, який усвідомлює вихідні передумови і цілі історичного пізнання.

Не буде, отже, перебільшенням твердити, що нещодавній (як для пострадянського простору) “лінгвістичний поворот” не був би можливим без описаної специфіки “історико-антропологічного повороту” середини – другої половини ХХ ст. Постмодерністський “лінгвістичний поворот” у певному сенсі став наслідком

застосування теоретико-методологічних підходів “нової історичної науки” до творчості, дослідницької лабораторії науковця-історика. Якщо прибічники методології “антропологічного повороту” акцентували увагу не на об’єктивних чи суб’єктивних обставинах життя індивіда, а на “картині світу” як його мотивувальному поштовху до конкретної дії, то прихильники підходів “лінгвістичного повороту” підкреслювали великий ступінь “творчої незалежності” історика від джерел при формулюванні висновків наукового дослідження. Тут саме індивідуальна “картина світу” науковця ставала вагомішою для змісту дослідницьких результатів, що викарбовувалися в процесі наукової творчості, ніж конкретні дані історичних джерел. А в умовах їх дефіциту і фрагментарності, характерних для історії античного Понту, політ авторської фантазії подекуди ставав справді нестримним.

Народження історіографічного постмодернізму стало реакцією на пізнавально-гносеологічну ситуацію в історичній науці другої половини ХХ ст. Відтоді, як історики покоління “Анналів” виголосили свою епістемологічну програму, в історіографічному дискурсі розпочалася “битва за синтез” – напружений пошук критеріїв, у край потрібних для зображення історії як цілого, і перед істориками постала “корінна пізнавальна апорія” (за виразом Г. С. Кнабе). Цей пошук виводив на спостереження за минулим-історією (чиєюсь сучасністю-історією) очима учасників подій, крізь призму сприйняття пройдешнього життя минулими поколіннями. Цей пошук прийшов на зміну заклику Л. фон Ранке писати історію “як вона є”.

Поширення міждисциплінарної практики в гуманітарному дискурсі середини ХХ ст. та розмивання меж професійної історіографії суттєво полегшили завдання реформаторів історичної науки [13, 120–121]. З 1970-х рр. поняття “інтелектуальна історія”, що раніше визначало ім’я предметного поля,

обраного істориками для дослідження, почало означати загальний підхід до минулого як до історії осягнення, розуміння минулого. Звідси і переважаюча увага до історичного наративу, – до мови, структури тексту, що створюється дослідником у процесі прочитання історичних свідочств. Змінюється уявлення про історичну реальність і, відповідно, про об'єкт історичного пізнання, які виступають у новому тлумаченні не як щось зовнішнє суб'єкту пізнання, а як те, що конструюється мовно-дискурсивною практикою. Підкреслюється креативний, штучний характер історичної розповіді, що вишикує нерівномірно збережені, уривчасті і подекуди довільно відібрані свідочства джерел у послідовний часовий ряд. Постмодерністська парадигма, отже, поставила під сумнів основоположні принципи (за виразом Л. П. Репіної, “священних корів”) історіографії: 1) само поняття історичної реальності, стерши здавалося б непорушну межу між історією і літературою; 2) критерії достовірності джерела (розрив між фактом і вигадкою); 3) віру в можливість історичного пізнання і прагнення до об'єктивної істини [4, 15, 21; 14, 25–26]. “Лінгвістичний поворот” 1970-х рр. у США, що знаменував прихід в історичний дискурс постмодерну, відвернув багатьох від “битви за синтез”, змусивши замислитися над речами, що здавалися раніше звичними, – над природою, змістом та результатами творчості історика.

Історіографічний постмодернізм, нова інтелектуальна історія 1970–1980-х рр. з різних причин не зачепили ані діаспори, ані радянської історіографії, ставши справжнім одкровенням для України тільки з половини 1990-х рр. Симптоматично, що сучасна українська історіографія переважно залишається в межах концептуально-методологічної парадигми, закладеної ще в добу М. С. Грушевського, М. І. Карєєва і В. П. Бузескула. Після руйнації загальнообов'язкової марксистської методології в її радянській редакції

переважна більшість істориків усе ще продовжують надавати історії ті самі функції, що й 100 років тому: евристичну, формування національної свідомості і соціальної пам'яті [6, 2–21]. Саме тому вітчизняна історіографія (історична наука й антикознавство зокрема) поряд із соціально-економічною, політичною історією, історією ідей стає цікавим предметним полем прикладання творчих зусиль нової інтелектуальної історії, що відзначається характерним підходом до досліджуваного матеріалу, який ґрунтується на принципах “постмодерністського повороту” у світовій історіографії [9, 48–50].

Таким чином, у підґрунтя методологічних підходів статті було покладено спостереження, що підтверджувало положення сформульоване прихильниками “лінгвістичного повороту” про те, що історик, намагаючись реконструювати (відновити) історію, постійно конструює її (створює нові реальності), подібно авторові художнього твору. Якщо піддати деконструкції деякі висновки-реконструкції істориків Північного Причорномор'я доби римського домінування (наприклад, концепції міжнародно-правового статусу північнопонтійських громад), виявиться, що вони (висновки) були обумовлені не тільки проаналізованими і синтезованими джерельними даними, дефіцит яких вони (історики) постійно відчували. У залишку завжди було ще “щось”. Це “щось” або було пов'язано з позанауковими інтенціями чи нюансами життєдіяльності істориків, або диктувалося офіційною ідеологією, або виходило з наукових переконань і теорій, прихильниками яких вони себе вважали, або впливало з їх власних логіко-раціоналістичних схем, конструювання яких допомагало заповнювати порожнечі джерельної бази, або належало до імпліцитних установок свідомості і поведінки – того, “що мовчазливо визнається даною культурою”.

Джерела і література

1. Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // ВФ. – 1988. – № 1. – С. 56–62.
2. Гуревич А. Я. Социальная история и историческая наука // ВФ. – 1990. – № 4. – С. 25–37.
3. Дюби Ж. Развитие исторических исследований во Франции после 1950 года // Одиссей. – 1991. – М.: Наука, 1991. – С. 45–59.
4. Зверева Г. И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. – 1996. – М.: Наука, 1996. – С. 12–23;
5. История ментальностей, историческая антропология: Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996. – 119 с.
6. Кареев Н. И. Историология. Теория исторического процесса. – Пг., 1915. – 105 с.
7. Кнабе Г. С. Общественно-историческое познание второй половины XX века, его тупики и возможности их преодоления // Одиссей. – 1993. М.: Наука, 1994. – С. 245–257.
8. Кнабе Г. С. Судебный патронат в Риме и некоторые вопросы методологии (По поводу книги Ж.-М. Давида "Судебный патронат в Риме в последнее столетие республики") // ВДИ. – 1994. – № 3. – С. 63–70.
9. Колесников К. Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія // Ейдос. ЄєДПУ. Альманах теорії та історії історичної науки. – Вип. 1. – К., 2005. – С. 46–60.
10. Колесников К. Митні відносини на півночі римського Понту: проблема політико-правового статусу Тіри та Херсонесу // Історія торгівлі, податків та мита: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 10–38.
11. Колесников К. Митно-податкові структури Херсонесу за будівельними написами IV–V ст.: проблеми історіографії // Грані. – 2009. – № 6 (68). – С. 3–10.
12. Колесников К. Привілей безмитності у північнопричорноморських проксеніях // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – 2008. – № 132. – С. 47–51.
13. Колесников К. Український метанаратив доби Модерну: семантика темпоральності // Ейдос. ЄєДПУ. Альманах теорії та історії історичної науки. Вип. 3. – К., 2008. – С. 120–139.
14. Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой интеллектуальной истории // Одиссей. Человек в истории. – 1996. – М.: Наука, 1996. – С. 25–32.

